

ADVERBUL *ADICĂ* ÎN CURSUL ISTORIEI LIMBII ROMÂNE. SCHIMBĂRI SEMANTICE ȘI RELAȚII SINONIMICE. MODIFICĂRI FONETICE ȘI AMPLIFICĂRI EXPRESIVE

În cele ce urmează ne ocupăm de două chestiuni într-o mare măsură independente una de cealaltă, dar care au în comun faptul că se referă la același cuvânt, și anume adverbul apozitiv (explicativ) *adică*. Cea mai importantă transformare suferită de acest cuvânt în evoluția sa – pe care o urmărim așa cum se configurează începând de la cele mai vechi atestări ale dialectului dacoromân – pare să fie cea semantică și constă în regresul treptat al folosirii ca deictic (cu sensul „iată”) în favoarea folosirii apozitive, cu sensul și funcția pe care le are și în limba literară actuală. Modificarea formală care constituie a doua direcție a cercetării noastre pare să fie mai puțin proeminentă decât cea semantică; ea se încadrează oarecum în seria unei schimbări fonetice care s-a manifestat într-un mod extrem de fluctuant pe toată durata dacoromânei vechi, și anume închiderea lui *e* medial aton (cu observația că statutul vocalei palatale semideschise sub aspectul accentuării este el însuși discutabil în acest cuvânt, după cum vom arăta în continuare); transformările fonetice secundare (adjoncțiunea unor segmente fonetice finale cu valoare expresivă) sunt, spre deosebire de închiderea lui *e*, inovații limitate dialectal în dacoromâna veche, pe de o parte, și care au rămas, pe de altă parte, la statutul de variante neliterate.

1. Etimologie

Caracterul destul de problematic al poziției pe care o ocupă adverbul *adică* în istoria limbii române include însuși statutul său etimologic, controversat și extrem de greu de soluționat chiar și prin conjugarea criteriului semantic cu cel fonetic – ceea ce explică de ce DA și DEX au considerat statutul etimologic al lui *adică* (*adecă*) dincolo de orice ipoteză explicativă. Soluțiile înregistrate și admise ca posibile în primul volum al DELR (s.v.) sunt lat. *adde quod* (G. Ebeling, ZRPh, 25, 1901, p. 525; I.-A. Candrea, „Romania”, 31, 1902, p. 296–297; PEW 23; TDRG, s.v.) sau lat. *ad id quod* (SDLR, s.v.); soluțiile lat. *ad quod* CDED I 32; lat. *adaeque* CDER 81; lat. *ad dicam* HEM, p. 224 au fost respinse de DELR.

2. Aspecte semantice

Felul în care este folosit *adecă* de-a lungul timpului în textele românești indică două etape istorice în semantica acestui cuvânt: una cuprinsă între cele mai vechi

atestări și anul 1650 – căreia îi este caracteristică folosirea lui *adecă* cu sensul „iată” (= lat. *ecce*, v. sl. *ѣто*) – și a doua care începe în jurul anului 1650, când sunt atestate primele folosiri cu sens apozitiv-explicativ (= lat. *id est*, fr. *c'est-à-dire*). Sensul apozitiv, care începe să apară în texte înainte de jumătatea secolului al XVII-lea, a coexistat o vreme, cel puțin în anumite sisteme, cu sensul originar (în sensul coocurenței lui *adecă* apozitiv cu *adecă* deictic).

Faptul că *adecă* se vede a fi fost, cel puțin un secol și jumătate, străin de orice valoare explicativă¹ (corespunzătoare modului în care este întrebuințat în faza modernă a limbii române) și purtător al unui sens exclusiv deictic („iată”) – asociat, în multe cazuri, cu prezența în structuri exclamative – sugerează că raportarea lui etimologică la sintagme explicative de tip *adde quod* (raportarea la verbul *dîcere* iese din discuție din motive fonetice, *d* fiind alterat în toate formele acestui verb, indiferent de caracterul accentuat sau aton al lui *ī* din radical) este greșită; folosirea lui *adecă* în texte arată clar că *sensul explicativ este secundar* și s-a dezvoltat din sensul primar. Recurența sintagmelor explicative cu *a zice* (între care predominantă este în mod neechivoc *ce se zice*; vezi și Zamfir 2014, p. 55–57) în dacoromână, până la o dată posterioară atestării lui *adecă* cu sens explicativ, dovedește că includerea lui *adecă* în seria elementelor explicativ-apozitive din română este relativ târzie.

2.1. Faza primară *adecă* „iată”

2.1.1. Relații sinonimice. Cu sensul deictic, *adecă* se află, începând de la cele mai vechi texte, în relație de sinonimie cu *iată* (general dacoromân și străin de orice modificări istorice de formă, sens, registru stilistic sau difuziune geografică) și cu *iaca/iacă* (limitat ca registru stilistic și cu neregularități de difuziune dialectală).

2.1.2. Relații heteronimice. În funcție de tipul de texte în care apare, *adecă* este corespondentul unor forme vechi slave diferite.

2.1.2.1. Tiparele documentare

2.1.2.1.1. În documentele particulare, unde apare în formula (aproape regulat inițială) *adecă eu* (urmată de numele emitentului) = v.sl. *ѣто азъ*, *adecă* îl traduce pe v.sl. *ѣто*, care, după Miklosich, este o variantă grafică a lui *ѣто*, înregistrat ca pronume, echivalat cu lat. *hoc* și raportat la *кѣ*. Spre deosebire de tipul pe care îl vom prezenta sub **2.1.2.1.2.**, cel cu *adecă eu* urmat de numele emitentului (eventual de o enumerare) este larg răspândit în ambele principate.

Ca orice formulă fixă, sintagma tipică porțiunii inițiale a documentelor personale (documente de vânzare-cumpărare sau de rumânie, testamente etc.) sau colective (vânzare-cumpărare, rumânie) *adecă eu* s-a păstrat mult mai bine – atât ca frecven-

¹ În cursul secolului al XVI-lea a fost folosit cu valoare explicativă – deși pe o scară mult mai redusă (chiar și în limitele unor disproporții considerabile, în materialul lingvistic, între cele două perioade pe care le comparăm) decât avea să fie folosit mai târziu *adecă* – cuvântul efemer *săva*, care a suferit și el, după 1600, o schimbare radicală în modul de funcționare (vezi Zamfir–Dinică 2008). Sunt, de asemenea, anterioare intrării lui *adecă* în seria cuvintelor apozitive o serie de structuri mult mai stabile în timp decât *săva* apozitiv, dintre care proeminent este *ce se zice* (vezi mai jos, 2.)

ță, cât și ca rezistență în timp – decât s-a păstrat *adecă* „iată” în textele literare. După Marin 2013, ea apare încă în documente la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Deși în principiu închis inovațiilor, tipul promovat ca formular documentar include, cel puțin pe alocuri, variantele formale ale formei primare în dacoromână (inclusiv pe cele rezultate din amplificări expresive, pentru care vezi mai jos, 5.2.): *adicăte eu* se întâlnește într-un document din 1812 (*apud* Marin 2013).

Tipul de ocurență cel mai răspândit între atestările documentare ale lui *adecă* este *adecă eu, X, scriu și mărturisesc cu acest zăpis al meu*. Gradul de recurență al acestei structuri este extrem de ridicat, ea apărând în documente la tot pasul:

Adecă eu, Zamfir de Brusa, scriu și mărturisescu cu cest zăpis al meu cum am vândut o casă ci am avut [...] DRH A XXVIII/16, p. 10, r. 1–2;

Adec(ă) eu, Larion Pleșcan din Verșani, ginerele lui Ionașco Pleșcău, scriu și mărturisescu cu cest zăpis al meu cum eu, de nimene îndemnat nece înbiat [...], am vândut a mea dreapt(ă) ocin(ă) și moșie DRH A XXVIII/19, p. 11, r. 1–3;

Adecă eu, Andreiu, și sora mea, Nastasiia, și sora mea, Ciurla, feciorii Savului, nepoții Huhulei, din sat din Nistoreani, scriem și mărturisim cu cest zăpis al nostru [...] DRH A XXVIII/24, p. 1, r. 1–3;

Adică eu, Dumitru diiaconul, feciorul preutului Andreicăi din Verșeani, și cu diiaconița mea, Iftimiia, scriem și mărturisim cu cest zăpis al nostru [...] DRH A XXVIII/26, p. 18, r. 1–2;

Adec(ă) eu, Costea Barbovschii, și cu giupăineasa ea, Anghelina, fata lui Pațuc Cracalie, scriem și mărturisim cu cestu zăpis al nostru [...] DRH A XXVIII/34, p. 28, r. 1–2;

Adecă eu, Preda, nepotul Stanciului logofăt de Scărăsteenești, scris-am zăpisul meu la Stoică Băileșcul ot Boișoară [...] DRH B XXXIX/1, p. 1, r. 1–2;

Adecă eu, Radul snă Colții din Schiiai, scris-am acesta al meu zăpis DRH B XXXIX/4, p. 3, r. 1–2;

Adecă eu, Preda slugear, scris-am acesta al mieu zăpis DRH B XXXIX/5, p. 4, r. 1;

Adecă eu, Dragul, împreună cu frații miei, Nedelco i Stoica i Pătrașco, scris-am zăpisul nostru DRH B XXXIX/11, p. 17, r. 1–2;

Adecă eu, Pană, vtori comis, scris-am acesta al meu zăpis DRH B XXXIX/15, p. 22, r. 1;

Adecă eu, Stoica călărașul den Gruian, împreună cu fiu-meu, Lupul, și cu nepotu-meu, Rade, scris-am acesta al nostru zăpis DRH B XXXIX/16, p. 23, r. 1–2.

Tiparul *adecă noi* ..., care se întâlnește în documentele de vânzare a unor proprietăți obștești și în cele de rumânie, este sensibil mai rar decât cel cu persoana I singular:

Adecă noi, Ionașco postelnic și Ionașco C(ă)rstiian și Dumitrașco C(ă)rstiian, scriem și mărturisim cu cest zăpis al nostru [...] DRH A XXVIII/3, p. 1, r. 1–2;

Adică noi, Costantin Bantăș, și Pănteleiu de Hărlicești și Alexa dea acolo, dăm știre cu ciastă scrisoare a noastră [...] DRH A XXVIII/71, p. 66, r. 1–2;

Adecă noi, toți ficiorii Mălanei, Dochța și Dafina i Andreiu, nepoții lui Vasilie, strănepoții lui Toader, mărturisim cu cestu zăpis al nostru [...] DRH A XXVIII/73, p. 68, r. 1–2;

Adecă noi, săteanii ot Ciocăinari, ot sudstvo Dâmbovița, scriem și mărturisim cu acesta al nostru zăpis DRH B XXXIX/9, p. 15, r. 1–2;

Adecă noi, megiașii ot Șărbănești, scris-am și mărturisim cu acesta al nostru zăpis DRH B XXXIX/12, p. 18, r. 1–2;

Adecă noi, satul Scăuiari, anume: eu, Bădilă i snă ego, Neagoe i Radul i Oprea i snă ego [...], scris-am zăpisul nostru DRH B XXXIX/32 (copie din 1746), p. 36, r. 1–6.

În cursul secolului al XVII-lea, redactarea documentelor aparținând tipului ilustrat în rândurile precedente în alte limbi decât româna pare a fi fost deja un fapt cu totul insolit și din acest motiv modelul slav al formulei inițiale *adecă noi* este greu de identificat. Singurul domeniu în care se poate stabili o corespondență certă este acela al documentelor boierești de hotărnicie; deși redactate în românește, acestea încep de mult ori (cum se întâmplă aproape fără excepție cu documentele *domnești* scrise în română) cu o secvență slavă, care permite identificarea originalului lui *adecă noi*, cel puțin pentru acest formular special, în sl. **се оубо мѣ** – cu alte cuvinte, la fel ca în textele literare (vezi **2.1.2.2.**), *adecă* îl traduce pe v.sl. **се**.

Adecă noi, acești 6 boiari, pe nume: ot Tătărăști, popa Matei, ot Ciocănești, Ioan Ceaușul, ot Reaca, Dragomir [...], cari sântem să căutăm și să adevărăm și să aleagem partea Radului spătarul de moșie DRH B XXXIX/33, p. 37, r. 1–4;

Adecă noi, acești 4 boieri anume: Pătru uzbașa ot Vârâți i Nede ot Saca și Stănilă postelnic ot Vălcănești i Ionașco sârbul ot Craiova, care am fost luați de egumeanul ot Bucuvății [...] ca să judecăm și să aleagem moșie din Povarul DRH B XXXIX/52, p. 53, r. 1–4.

Tiparul slav corespunzător este:

Се оубо мѣ, Гаврилаш великїи лѡг(о)ф(е)т, и Тодерашко великїи дворник Долнѣи Земли, и Тодер Петричаико великїи дворник Горнѣи Земли, и Гаврила гетман и прѣкълав Сѡчавскои, и Срѣке вел спѣтар, и [...; lungă enumerare de boieri, cu titlul fiecăruia] пишем и свѣд(и)телствим съ сим нашим писанїе како прїиде прѣд нами Илѣна [...] DRH A XXVII/5, p. 3, r. 1–11.

Uneori apare o combinație între porțiunea slavă inițială, care cuprinde enumerarea demnitarilor, și conținutul propriu-zis al actului, care este în românește:

Се оубо ми, Варлаам архїеп(і)ск(о)пѣ и митрополит Сѡчавскои, и Тодерашко вел лѡг(о)ф(е)т, и Срѣке вел дворник Долнѣи Земли, и Тодер Петричѣико вел дворник Горнѣи Земли, и Василїе Баноул вел шетрар, и Рѣкоицѣ Чехан втори лѡг(о)ф(е)т и Нѣнюл дворник глотнїи, scriem și mărturisim cu cestu zăpis al nostru cum au venit înaintea noastră Mărica, giupâneasa vornicului Tănasiе [...] DRH A XVII/34, p. 38, r. 1–6.

2.1.2.1.2. În documentele domnești de judecată a unei pricini, apare un tipar cu *adecă* urmat de o structură propozițională, remarcabil prin faptul că are o recurență impresionantă în documentele emise în Moldova, dar este – cel puțin în limitele

cercetărilor noastre de până acum – cu totul necunoscut în Țara Românească. În documentele domnești redactate în slavă în Moldova secolului al XVII-lea, tiparul lui *Adecă au venit înaintea domniei mele X* [...] *de s-au pârât cu Y* îi corespunde unul care are același grad de recurență ca în cele redactate în românește, dar care se distinge prin faptul că *adecă* nu îl traduce pe *ето*, ca în documentele particulare, nici pe *ce*, ca în textele literare, ci intră într-o relație de echivalență strict limitată la acest tipar, traducându-l pe v.sl. *оже*²:

Adică au pârātu-să de față, naintea dumni mele, giupâneasa Nebojăcoaie cu nește oameni, ce au fost chizeași pentru un for, anume Dănilă, ce au fost furat de la dânsa nește bani DRH A XX/37, p. 37, r. 2–4.

Formula cea mai frecventă în acest tipar documentar domnesc este *adecă au venit* [...] și *s-au pârât* (rareori cu alt verb după *a veni*):

Adecă au venit, înaintea dumnii mele și naintea boiarilor dumnimeale, sluga noastră Luchian diac cu frații săi și au arătat zapis [...] DRH A XX/24, p. 25, r. 2–3;

Adică au venit înaintea domnii mele și naintea boierilor domnii mele, mari și mici, Costin feciorul Maricăi, nepotul Tomei lui Hărtan din Ruginoasa, de nime nevoit, nici asuprit, ce de bună voia lui, au vândut a lui direaptă ocină și moșie [...] DRH A XX/111, p. 121, r. 2–5;

Adecă au venit înaintea domnii mele și înaintea boiarilor domnii mele, a mari și a mici, sluga domnii mele Mihăilaș Beldiman cu un zapis de mărturie de la Savin Prăjescu biv vel dvornic [...] DRH A XXVIII/12, p. 8, r. 2–4;

Adecă au venit înaintea domnii meali și înaintea boiarilor domnii meali, a mari și a mici, Mihăilaș Beldiman, de nime nevoit, nici asuprit, ce de a lui bunăvoie, și au vândut un țigan, anume Eftimie [...] DRH A XXVIII/15, p. 10, r. 2–5;

Adec-au venit înaintea noastră și înaintea alor noștri boiari, mari și mici, Cârstea și frate-său Arsănie și Onciul și veri primari ai lor [...] și *s-au pârât înaintea domnii mele pentru o săliștă de sat, anume Bărboșii* [...] DRH A XXVIII/56, p. 54, r. 1–p. 55, r. 4;

Adecă s-au pârât de față, înaintea domnii meali, Vasilie și Rusul, ginerii Vărvarii, cu socrul lor Larion, pentru o parte de ocină din sat din Vereșeani DRH A XXVIII/60, p. 57, r. 2–4;

Adecă au pârât de față înaintea noastră șoltuzul și toț orășeni de Orheiu pre sluga noastră, pre Ghiorghie Catargiul ce-au fost păharnic [...] DRH A XXVIII/75, p. 69, r. 2–3.

Folosirea lui *adecă* înaintea unei predicății apare și în unele documente care emană de la mari boieri:

² Această formă este înregistrată de Miklosich exclusiv ca element al unui lanț de trimiteri, *оже* → *іеже* → *нже* → *н* (*же* fiind în slavă un element enclitic cu valoare în general copulativă, echivalentul lat. *-que*), ceea ce înseamnă că valoarea ei este identică cu cea a lui *i*, pronume demonstrativ (= lat. *is*) și relativ (= lat. *quis*) în slava veche, pentru care Miklosich înregistrează și valoarea de conjuncție (= lat. *quod*). Valoarea lui *оже* de relator interpropozițional (ca heteronim al lat. *quis* și *quod*) explică de ce în traduceri și în copii vechi de documente apare în locul lui *adecă/adică* (singurul admisibil în formularul documentelor originale) nu numai *iată* (ca în cazul celorlalte tipuri documentare), ci predominant *precum*, în ciuda ocurenței în propoziții independente (vezi mai jos).

Тодерашко великій логофет и Глигоріе 8рѣке вел дворник Долиѣи Земли и Петричѣико вел дворник Вишнѣи Земли. *Adecă au venit înaintea noastră Gheorghie Prăjescul, de nime nevoit, nici îndemnat, ce de bunăvoia sa, au vândut a sa direaptă ocină și moșie [...]* DRH A XXVII/102, p. 108, r. 1–4.

Modelele slave ale acestor formulare sunt numeroase printre documentele contemporane:

Єже прїде прѣд нами и прѣд нѣшими болѣри, великими и малими, слѣганаш Мармѣре 8рикаритегал залице прѣд нами на болѣринѣ нашемѣ, Симион Геѣка вел меделничѣр... DRH A XX/93, p. 99, r. 2 – p. 100, r. 2;

Єже прїде прѣд нами и прѣд нашими болѣри Тодер де Коцеци, сын Трифан и тегали за лицѣ прѣд нами на болѣринѣ нашемѣ Симион Геѣка вел меделничѣр [...] DRH A XX/94, p. 101, r. 2–4;

Єже прїедошѣ прѣд нами и прѣд 8сими нашими молдавскими болѣри, великими и малими, Симион и Дѣниль и сестра их, Ягаѣа и 8рѣта, сынове 8редѣ, вѣдци Тодер, ...и продали их праватуиноу дѣдинѣ, шт половина село Дрѣгоце [...] DRH A XX /106, p. 115, r. 2–6;

Єже прїдоше прѣд нами и прѣд вѣсими нашими молдавскими болѣри, великих и малих, слѣггы наши Дѣмитрашко Шимар ..., и продали своа права шти нѣнаа и кѣпежна половина село Вѣлшинешыи [...] DRH A XXVIII/54, p. 52, r. 1–7;

Єже прїде прѣд нами и прѣд вѣсими нашими молдавскими болѣри, великими и малими, слѣзѣ наше Григорашко Жора и тѣгали за лица прѣд нами съ слуга наше Бежан Балше [...] DRH A XXVIII/99, p. 85, r. 1–4.

În ciuda rezistenței acestor tipare, copiile „scoase” de pe documentele originale încă din faza veche a dacoromânei oferă – pe lângă cazurile de păstrare a lui *adecă* din formularele originale – exemple de substituție a lui *adecă* (sau de traducere a sl. *ѡже*) prin *iată*:

Suret di pe cartea de la Miron Barnovschie Moghila vodă, din leat 7137 [= 1629] arătilie 28. Adecă au vinit înaintea noastră și înaintea noastră boieri slugile noastre ...ș-au adus înaintea domniei mele un zapis de mărturie [...] DRH A XX/69, p. 69, r. 1–5.

Suret di pre un ispisoc de la Vasilie vodă [...]. Adică au venit înaintea noastră și înaintea tuturor boierilor noștri moldovenesți, mari și mici, sluga noastră Lupu Tăutul, dinpreună cu soția sa, Ileana, [...], și au vândut a lor driaptă ocină și moșie [...] DRH A XXVIII/39 (suret din secolul al XVIII-lea, *Tâlcuit di Ioasaf Luca ieromonah*), p. 32, r. 1–6;

їѡ Василїе вѣсїе вод. Adecă au venit înaintea noastră Nicoară din Edomirești și cu toate rudile lui [...] și s-au pârât de față cu rugătorii noștri călugări de la sfânta mănăstire Tazlău [...] DRH A XXVIII/90 (copie nedată), p. 79, r. 1–3;

Suret di pi un ispisoc di la Vasili vodă, din 7153 [= 1645] iunii 15. Adică au vinit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri, mari și mici, Ana și Maricuța și Gafița și au vândut a sa driaptă ocină și moșie [...] DRH A XXVIII/98 (copie din secolul al XVIII-lea, de Ioasaf Luca ieromonah), p. 84, r. 1–5,

dar:

Io Miron Barnovschie Movilă voievod, cu mila lui Dumnezeu, domnu Țării Moldaviei. Iată au venit înaintea domnii mele și înaintea tuturor boiarilor domniei mele, mari și mici, Boul din Ruginoasa cu fâmeaia lui Nastasiia, fata Petrei, de a lor bunăvoie, de nimenea siliți, nici asupriți, și au vândut a lor dreaptă ocină și moșie [...] DRH A XX/30 (suret din 1765), p. 30, r. 3–7;

Noi Miron Barnovsachie [așa în ediție] voevod etc. Iată au venit înaintea domniei mele [...] (se repetă, aproape identic, textul din DRH A XX/30) DRH A XX/88 (suret din 1765), p. 96, r. 3–4;

Io Miron Movilă voievod, cu mila lui Dumnezeu, domnul Țării Moldovei. Iată au venit înaintea domnii mele și înaintea boierilor noștri Lupul și cu un frate al lui, ficiorii lui Toader [...], și s-au judecat de față [...] DRH A XX/99 („Copie scoasă moldovinește de pe ispisoc sârbesc”), p. 106, r. 3–5;

Noi Vasâli v<oi>vodă, cu dumnezeiască milă, domn pământului Moldavei. Iată au venit înaintea noastră și înaintea tuturor a noștri moldovinești boieri, mari și mici, sluga noastră Pintelie Barbovski și cu fimeia lui, Marie, [...] și au arătat înaintea noastră un zăpis DRH A XXVIII/31 (copie din 1814), p. 24, r. 1–4.

Alteori sl. **оже** este tradus prin *precum* (vezi nota 2):

Precum au venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri, mari și mici, Costandin Stârcea diiac din Văscăuți, cu un zăpis de mărturie [...] DRH A XX/78 (suret din 1808), p. 86, r. 4–5;

Noi Vasăle voievoda, din milă lui Dumnezeu, domnu Țării Moldovii. Precum au venit înaintea noastră și dinnainte boierilor noștri, mari și mici, slugă noastră Isar și cu frate-său, Toader, și surorile lor, ficiorii Măricuțai Grămoi, nepoții Stârcii, și ne-au arătat dinnainte noastră un zăpis de mărtorie [...] DRH A XXVIII/7 (copie nedatată), p. 4, r. 1 – p. 5, r. 2;

Suret de la Vasăle vodă, din văleat 7151 [= 1645] iunie 7. Precum au mers înaintea mării sale și înaintea cinstiț boiarilor mării sale, mari și mici, sluga mării sale, Petre Teliur și cu femeia lui Anghilina și cu ficiorii lor [...] au vândut a lor driaptă ocină și moșie [...] DRH A XXVIII/88 (suret nedatată), p. 78, r. 1–5.

Prezența lui *adecă* imediat înaintea numelui emitentului este un fenomen rar în documentele domnești, dar este posibil ca *adecă* să apară la inițiala textului românesc, după formula slavă de desemnare a domnului și a titlurilor domnești:

Иѡ Мирон Барнов[ски Мо]гила воевода, Б<о>ж<и>ю м<и>л<о>ст<и>ю, г<о>сп<о>д<а>р<ь> Земли [М]олдавскон. *Adecă* domniia mea m-am milostivit [și] a[m] miluit pre be[seareca ungu-rească] ce au fostu a lui Mihaiu diiac DRH A XX/85, p. 91, r. 1 – p. 92, r.1.

Chiar și în aceste cazuri întru câțva paralele cu cele din documentele particulare (prin succesiunea „iată” + numele emitentului), *adecă* din românește corespunde tot sl. **оже**, nu sl. **ето**:

ѡв Василіе воевода, Б<о>ж<и>ю м<и>л<о>ст<и>ю, г<о>сп<о>д<а>р<ь> Земли [М]олдавскон. Ож<е> г<о>сп<о>д<св<о> ми дали и потвердили н<а>шем<у> волѣрин<у> Гиѡргіе Рошка бив вистѣрник [...] DRH A XXVIII/41, p. 34, r. 1–3;

[Иѡ Василіе воевода, Б<о>ж<и>ю м<и>л<о>ст<и>ю,] г<о>сп<о>д<а>р<ь> Земли Молдавскон. Ож<е> г<о>сп<о>д<св<о> ми дали и поновили <е>сми м<о>левником нашем, егѡменги ѡсмикалѡ [геромѡт

монастирь Пвтнен]скои, и паки ѿсим послѣшником их [...] DRH A XXVIII/52, p. 50, r. 1 – p. 51, r. 1.

În faza „primară” a istoriei lui *adecă* în dialectul dacoromân, tiparele documentare *nu permit variații* în traducerea formulelor slave cu **ѣѡ** sau a celor cu **ѡже** (variantele sunt determinate exclusiv de tipul de emitent: individ/colectivitate/dominie); substituirea lui *adecă* prin *iată*, așa cum o ilustrează exemplele de mai sus, este o dovadă remarcabilă a alunecării lui *adecă* din câmpul lui semantic original către alt sens, predominant în limba română a epocii din care provin cele mai multe copii de acest tip (secolul al XVIII-lea–prima jumătate a secolului al XIX-lea). Gradul de răspândire a acestei modificări semantice (și ștergerea sensului original din mintea locutorilor) trebuie să fi fost, în ciuda faptului că tiparele originare au supraviețuit pe alocuri până târziu (vezi mai sus), extrem de pronunțat pentru ca un copist să aibă inițiativa înlocuirii lui *adecă*.

2.1.2.2. În textele literare (unde sinonimia se verifică cel mai ușor prin compararea versiunilor evanghelice), *adecă* îl traduce pe v.sl. **ѣѡ**³.

În secolul al XVI-lea, *adecă* „iată” este recurent în majoritatea textelor religioase traduse după originale în care așa-numitele „prezentative” (cf. Zafiu 2014, p. 425, 426) – lat. *ecce*/gr. ἰδοὺ/sl. **ѣѡ** – au o frecvență ridicată. Așa sunt traduceri coresiene din *Evanghelie* (unde prezentativele au frecvența cea mai ridicată), *Apostol* și *Psaltire*, psaltirile rotacizante și, într-o măsură ceva mai mică, CV.

Adecă mai mare nedereptate, dūreare și feace fără leage CP, f. 9^v, r. 6–7 (ps. VII, 2; sl. **ѣѡ**); lipsește în pasajul corespunzător din PS;

Că adecă păcătoșii antinseră arcu CP, f. 16^f, r. 3–4 (ps. X, 2; sl. **ѣѡѡѣ**);

Că adecă păcătoșii antinseră aocv I (sic, cu **ѡ** în loc de **ѡ**) PS, p. 29, r. 5–7 de jos;

Adecă ochii Domnului spre temuții lūi CP, f. 56^v, r. 2–3 (ps. XXXII, 18; fără corespondent în slavă);

Adecă ochii D<ѡ>mnu I<ѡ> spre temuții lūi PS, p. 97, r. 3–5 de jos;

Adecă measerul chemă și Domnul aūzi I CP, f. 57^v, r. 1–2 (ps. XXXIII, 6);

Adecă measerū I chemă și D<ѡ>mnu I audzi elu PS, p. 99, r. 7–8;

și adecă dășūi fie D<um>n<ѣ>dzeu tofi căfi noată cū ti re CV, f. 45^f, r. 1–3 de jos;

adecă prețurile lucrătorilōf celora ce aū lūcratū agrele voastre CV, f. 66^f, r. 1 de jos – f. 66^v, r. 1;

că adecă gūdețu I tre ūșe stă CV, f. 67^f, r. 4–5 etc. (în total 10 ocurențe);

și cum amu adecă aplu I Iēr<ѡ>sk<ѡ>limū I cu vățăturile voastre C. Ap., p. 20, r. 8–10 de jos;

adecă văz cerū I deșchis și Fīū I omenesc stānd de-a dereapta lu Dūmnezeu C. Ap., p. 31, r. 1 de jos–32, r. 1;

și zise famānū I lu Filip adecă apă. Și cine m-ară mine apăra a nū mâ boteza C.

Ap., p. 36, r. 2 de jos–37, r. 1;

³ Forma înregistrată de Miklosich este **ѣѣѡ** (vezi și mai sus), etichetată ca interjecție și tradusă prin gr. ἰδοὺ și lat. *ecce* (corespondentul regulat al lui ἰδοὺ în Vulgata); forma **ѣѡ** din versiunile evanghelice vechi slave, neînregistrată de Miklosich, pare a fi rezultatul trunchierii lui **ѣѣѡ**.

- și *adecâ* bărbații ce tremișii de Cornilie ȁtrebarâ C. Ap., p. 45, r. 7–8;
 și *adecâ* ũ‹n› bār'bat stând ȁnaintea mea ȁtru veșmintele luminate C. Ap., p. 47,
 r. 6–7 etc. (frecvent – concurat însă de alte modalități de traducere a „prezentativelor”);
Acesta tot ȁ fu să se izbân'diască zicerea pr‹oo›rōcilōf dela DomnūI grăindu-se:
Adecâ fata prūimi-va ȁ mațe și naște-va fečorūI CT, f. 2^f, r. 2–5 de jos;
Adecâ el ȁfele dela răsârit ȁ vinerâ ȁ IGr‹usa›liṁ grâirâ: un 'de ȁste ȁpâratūI Iūdeilōf
să nascâ [?] CT, f. 2^v, r. 9–12;
Adecâ ũcenicii fac ȁce nū se cade a face sâmbâta CT, f. 23^f, r. 7–9 de jos;
 Și *adecâ ōm ȁ ȁra aci ȁ avea o mânâ ũscatâ* CT, f. 23^v, r. 11–12.

În ciuda frecvenței notabile pe care o au așa-numitele prezentative în textul evanghelic, faptul că *adecâ* este cu desăvârșire absent din ES, unde se folosește absolut regulat *ȁca*, pare să indice, în concordanță cu datele furnizate de alte texte comparabile ca proveniență geografică și ca bază dialectală, anumite trăsături specifice în distribuția cuvintelor cu sensul „ecce” în dacoromâna veche:

- ș ȁ *ȁca* b‹ă›rna ȁn ȁ tr-ochiul ȁ teu ES, f. 14^f, r. 3 de jos (sl. ce);
ȁca voi rei sinte ȁ ș ȁ ști ȁ a da darure bune fečorilor ȁ voștr ȁ ES, f. 15^f, r. 7;
ȁca ũn ȁ gubav ȁn ȁ chină-s ȁ Lui greind ȁ ES, f. 17^v, r. 10–11;
ȁca curăți-s ȁ lui stricačune sa ES, f. 17^v, r. 5–7 de jos;
ȁca cutremur ȁ mare fu ȁn ȁ mare ES, f. 20^f, r. 5–6 de jos etc.

Regularitatea lui *ȁca* în ES concordă cu predominanța lui masivă (peste 100 de ocurențe) ca prezentativ în PO, unde nu se întâlnește decât o ocurență a lui *adecâ*, și aceea dublată de *ȁca*:

- Demâneața ȁrâ adecâ ȁca, Li ȁ. Dzise derept ȁce ȁ ȁcov ȁ lu Laban ȁ: derept ȁ*
ai făcut ȁ ačasta pre mine [?] PO, p. 98, r. 16–18.

Predominanța netă a lui *ȁca* în PO, coroborată cu exclusivitatea lui în ES, pe de o parte, și cu distribuția „prezentativelor” în textele mai târzii din Banat și Transilvania de sud-vest, pe de altă parte, indică o foarte net conturată trăsătură dialectală a ariei vestice a dacoromânei vechi:

- ȁca am ȁ dat ȁ voaō toată ȁrba ce face sâmânțâ* PO, p. 15, r. 3–4;
ȁca pre cei [ȁen în loc de en] Dūṁmedzeu aduse de furâ rōbi ȁn Vavilōn 70 de ani
 PO Predosl., p. 9, r. 5–6;
ȁca Adam ȁ ca ũnūI de noi făcutu-s-au și șie ce e bine și ce e rău PO, p. 15, r. 3–4;
rădicâ ōchii săi și căūtâ ȁca ȁnaintea lui trei bărbați stau PO, p. 56, r. 9–10.

În mod regulat, *ȁca* este urmat direct de o structură propozițională; se întâmplă foarte rar (în PO se întâlnesc numai patru exemple de acest tip) ca el să funcționeze ca o predicăție, adică să impună un conector (în speță *că*) înaintea structurii propoziționale pe care o precedă:

- ȁca că am ȁ ȁceput ȁ grăi cu Dōṁnulu* PO, p. 59, r. 1–2, 12–13 (ȁnce-, -nūI).

Varianta fonetică cu vocala finală închisă la *ă* este minoritară; în PO, forma *iacă* apare cu totul izolat (3 ocurențe):

că se-au ȱplũṭ pământũI ca strămbătatea, și iacă pierde-voiu ȱ cu pământũl p. 28, r. 9–11;

că iacă ȱ Eu voiu adũce potopũI apeei spre pământ p. 28, r. 6–7 de jos.

Singurul element stabil în timp din seria „prezentativelor”, *iată* – care a fost general dacoromân în epoca veche, dar concurat de *adecă*, în raport cu care este minoritar –, este minoritar și în ariile cu *iaca/iacă*; în PO, *iată* este sensibil inferior în frecvență lui *iaca*:

ȱată-ȱ mușrea ta. Du-ȱ pre ȱ și te du p. 45, r. 3–4;

ȱată banii carii ȱ sacii noștri de sũpra eram ȱ aflaȱ p. 155, r. 2 de jos – p. 156, r. 1.

Ȫncepând din secolul al XVII-lea, frecvența folosirii lui *adecă* cu sensul primar „iată” scade considerabil, dar atestările literare sunt suficiente pentru a dovedi că sensul primar a supraviețuit o vreme, chiar și în afara formulelor împietrite din documente, după apariția și răspândirea considerabilă a sensului explicativ:

Adecă și a tree tremeatere Cod. I., f. 171^r, r. 3–4 (= sl. се же и прете еписколіе).

Un text în care *adecă* în sensul primar și exclusiv înainte de 1600 este încă bine reprezentat (aproximativ 30 de ocurențe), dar net minoritar în raport cu *adecă* „c'est-à-dire”, este *Caz. I.*, unde *adecă* „iată” apare nu numai în pasaje care sunt citări din *Evanghelie*, ci și în „amplificări” de tip narativ specifice cazaniilor:

deaca trecu cătva čas pentrũ să să adeverească ȱvățătũra Lui cũ ȱdeasă, adecă adũsărã la Dãns ȱn' slãbãnoȱ f. 49^r, r. 10;

ȱarã vorovind' aceast ȱ ȱad' diavolũi, adecă sosi și Domnul ȱ Hristos ȱ la ad ȱ, cu slavã multã f. 120^r, r. 10;

și adecă ȱn ȱ nũâr ȱ lumnat' aciiși-ȱ cupri,șã pri,șã f. 182^r, r. 9;

Și adecă ȱarecarũ di ȱ cãrtulari dziserã ȱtru sine f. 241^r, r. 5;

Și adecă ȱ muĩare arapcã di,ȱtr-aceal ȱ hotarã ȱși de striga f. 302^r, r. 2;

Și adecă ȱn bãrbat ce-l' chema Zakhei și acesta ȱra mai mare vamãșilor ȱ f. 378^r, r. 10;

Aceast ȱ cuvente grãind ȱ svãntul ȱ, adecă de sãrg ȱ să arãtã desupra lor ȱ ȱn' nũâr ȱ tunecat' f. 31^r, r. 17.

Ȫn *Rãsp.*, *adecă* „iată” apare în pasaje care sunt de fapt citate și pot reprezenta arhaisme reproduse ca atare:

*Adecã o vergurã ȱtru sine au prinsu și va naște fiũu, și-ĩ ver' zic' (e) [ȱ ss.] Emanui, ce să zice cu noi Dumnezeu f. 12^r, r. 6–8 (pasaj în care se vede că funcția explicativ-apozitivă o are sintagma *ce se zice*).*

Ȫn schimb, *adecă* „iată ” are în NTB o frecvență extrem de scăzută în raport cu *iaca* și cu *iată* (vezi și mai sus):

și *adecâ* muḷi publicani și păcătoș' venirâ de șăzurâ cu I<su>s f. 11^v, r. 10;
 și *adecâ* ô muḷre căriḷ-î curḷ sânge de doisprăzeacă<e> [ḷ ss.] ani f. 12^f, r. 3–4;
 și *adecâ* să arătâ lōfMōvsi și Ilie grăind' cu Ēl' f. 22^f, r. 15 de jos;
adecâ muma Lui și fraḷii Lui sta afarâ f. 16^v, r. 5–6 – dar *Īaca* muma Ta și fraḷii Tăi
 [ḷ ss. culcat] afarâ stau f. 16^v, r. 6–7 și *Īaca* muma Mea și fraḷii Miei f. 16^v, r. 11–12.

Supraviețuirea lui *adecâ* în primele trei Evanghelii din NTB se limitează la cele patru pasaje transcrise mai sus (Mt IX, 10, 20; XII, 46; XVII, 3), în timp ce *īaca* și *īatâ* sunt extrem de frecvente; la pasajele de mai sus se adaugă unul în care *adecâ* este coocurent cu *īaca*:

Īaca nuōrḷ luminatḷ ūmbri pre ēi: și *adecâ* glas' diḷ nuōf grăind' [...] f. 22^f, r. 10–11 de jos.

În lumina poziției pe care o deținea în textele vestice din secolul precedent (vezi mai sus), situația lui *adecâ* în NTB este, firește, nerelevantă pentru regresul sensului primar după anul 1600. Singura diferențiere notabilă dintre NTB și textele de secol XVI provenite din aria vestică a dacoromânei (ES și PO) constă în caracteristicile raportului de frecvență dintre *īaca* și *īatâ*, care pare să se fi inversat în comparație cu situația dinaintea de 1600, în sensul că *īatâ* a devenit predominant – deși elementul foarte specific pentru această arie dialectală rămâne în continuare foarte bine reprezentat:

Și *īaca* glasḷ fu deḷ ceriū grăind' NTB, f. 5^v, r. 5;
 Și *īaca* vivorḷ mare fu ḷ mare f. 10^v, r. 7 de jos;
 Și *īaca* sărirâ toatâ turma de poḷci f. 11^f, r. 12;
 Și *īaca* totḷ ôrașulḷ ēși ḷtru tămpinarea lui I<su>s f. 11^f, r. 16;
 Și *īaca* varecine apropiindu-se zise Luī: ḷvătătoare bune [...] f. 25^f, r. 11;
Īaca, ēși sāmănătorii' să samene f. 16^v, r. 10–11 de jos;
 Și *īatâ* ūnii deḷ cărtulari zisărâ ḷtru ēișḷ f. 11^f, r. 7 de jos;
 Și *īatâ* strigarâ grăin d', ce e noaō și Ţie [...] f. 11^f, r. 6;
īatâ să apropiē acela ce Mâ vându f. 35^v, r. 13;
īatâ Īuda ūnuī deḷ cei doisprăzeace (ḷ ss. culcat) veni f. 35^v, r. 14;
 Și *īatâ* cutremurḷ mare fu pământului f. 38^v, r. 3 de jos etc.

În general, concurența dintre *īaca* și *īatâ* poate fi considerată destul de strânsă în NTB, în sensul că cele două adverbe se pot „intersecta” în pasaje de mică întindere; *īaca* deține încă o poziție foarte puternică în porțiunea inițială a textului, în Evangheliile după Matei și Marcu, dar către sfârșit predominanța lui *īatâ* e absolut evidentă.

Caracteristicile a ceea ce ar părea viabilitatea lui *adecâ* „iatâ” după anul 1600 sunt de natură să indice asocierea acestui conservatorism cu tipuri de texte care sunt prin natura lor arhaizante: pe de o parte, formulele fixe din documente (vezi 2.1.2.1.), iar pe de altă parte textele bisericești. În textele literare laice, *adecâ* „iatâ” este în această epocă un arhaism propriu-zis, adică un element care apare pe alo-

curi, dar care pare a-și fi pierdut specificitatea pentru sistemul în care se întâlnește. În *Letopisețul* lui Ureche, de exemplu, folosirea lui *adecă* în sensul primar pare să fie limitată la pasajul:

Și pentru aceaia, unii de la alții chizmindu și însemnând și pre scurtu scriind, adecă și răposatul Gligorie Ureache ce au fost vornic mare cu multă nevoie cetind cărțile și izvoadele, și ale noastre și ceale striine, au aflat cap și începătura moșilor, de unde au izvorât în țară și s-au înmulțit și s-au lăfit. Ur. Let. p. 5, r. 6–11.

Către sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, *adecă* „iată” nu mai apare nici măcar în sistemele extrem de conservatoare care sunt traduceri religioase; chiar și în versiunile *Psaltirii* (textul care conservă, prin statutul lui, cele mai multe particularități arhaice), pasajele cu „prezentative” (care în versiunile latină, greacă și slavă au *ecce*, respectiv *ѿоу* și *ce*) au *iată* atât în BB, cât și în *B. Blaj*. De asemenea, din sistemul de glosare a lui *ecce* și a formelor contrase cu un demonstrativ în acuzativ lipsește *adecă* și este întrebuițat consecvent *iată* de către Teodor Corbea, în dicționarul latin-român redactat probabil în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea:

ecce, adv. demonstrandi iată;
eccam pro ecce illam iată ceaea;
eccum, adv. pro ecce eum iată el, iată pă dânsul.

2.2. Faza secundară *adecă* „c’est-à-dire”

Folosirea lui *adecă* ca adverb explicativ este atestată cu puțin înainte de jumătatea secolului al XVII-lea și prezintă trăsătura remarcabilă a unei extinderi vertiginose, în sensul că textele care oferă cele mai timpurii atestări sunt texte în care sensul secundar este extrem de frecvent, depășind sensibil atestările sensului primar (un astfel de exemplu este *Caz. I*). Folosirea lui *adecă* ca explicativ va căpăta o amploare notabilă în toate textele care cuprind pasaje explicative (cazani, texte cu caracter lexicografic, texte cu caracter enciclopedic cum sunt cronicile).

Mecanismul tranziției de la sensul „iată” la sensul explicativ-apozitiv nu este foarte clar, în sensul că nu corespunde unei asociații extrem de firești și de logice. Judecând după următorul exemplu din CV:

așa și liṃba, miṭitelū mādulariū ȳaste și foaste se laūdă, adecă pūṭinelu focū și câte lūclūre [sic] aṣde CV f. 62^r, r. 7–10,

unde *adecă* pare să funcționeze exact ca în figurile retorice specifice stilului omiletic, deci ca un relator între o idee și formularea ei cu ajutorul unei imagini metaforice (vezi mai jos, 2.2.2.), valoarea de marcator de echivalență pare a se fi născut în contexte care permit reanalizarea valorii *primare*⁴ deictice ca valoare explicativă.

⁴ În realitate, pasajul excerptat din CV corespunde versetului 5 din capitolul al III-lea al Epistolei sobornicești a lui Iacob: *Ecce! Quantus ignis, quam magnam silvam incendit!*, fiind deci un pasaj în care sensul lui *adecă* este sensul lui primar în română – nu sensul din limba literară actuală, așa cum am fi înclinați să-l decodăm.

Cu alte cuvinte, trecerea se va fi făcut de la sensul „Iată [cum..., așa și...]” la sensul „altfel spus, adică”. Faptul că între atestările cele mai vechi ale sensului secundar predomină cele în care *adecă* apare în interiorul unui grup nominal, iar cele în care el este relator interpropozițional sunt sensibil minoritare, este un indiciu în plus că expansiunea sensului secundar a fost vertiginosă în română, așa încât *adecă* s-a extins foarte devreme în afara tipului contextual care pare a fi permis tranziția de la un sens la celălalt.

Foarte relevant pentru răsturnarea care s-a produs în ceea ce privește valoarea și funcționalitatea lui *adecă* după 1600 este sistemul glosărilor din AC, unde, pe de o parte, sensul „iată” este cu totul necunoscut, iar echivalarea se face cu explicativul *id est* și, ca o alternativă secundară, cu conclusivul *ergo*:

Adeke. *Id est vel Ergo* AC p. 2, r. 8 de jos (intrare adăugată),

iar pe de altă parte *ecce* este tradus prin „prezentativul” specific ariei vestice și prin cel general și stabil în dacoromână

Jaka. Ecce AC p. 60, r. 8 și *Jake 'te 'l* [= iacătă-l]. *Ecce* p. 60, r. 9;

Jate. *Ecce* AC p. 61, r. 1 și *Itel* [= ite-l]. *Ecce* p. 62, r. 11 de jos.

2.2.1. *Adecă* explicativ în grupul nominal (A ≡ B). Cu această nouă valoare, *adecă* se vede a fi folosit cu o destul de surprinzătoare ușurință în toate contextele care cer explicări sau reformulări. El apare, pe de o parte, în interiorul unui grup nominal, pentru a explica un cuvânt sau o sintagmă – uneori și pentru a specifica sensul unui deictic, vezi mai jos – sau pentru a „traduce” anumite figuri alegorice întrebuințate în Scriptură sau în omilii.

ca sâ cuprindzâ mulțime de peaște, adecâ suflete omenești Caz. I, f. 222^v, r. 4;

nu-i tremis numai la oile ceale rătăcite ⤴ casa izrailitenească, adecâ la oamenii cei păcătoși ⤴ semenfi⤴ creștinească Caz. I, f. 305^t, r. 4;

le-au dat_l lor doi peani.⤴gi, adecâ doaâ legi Caz. I, f. 346^t, r. 20.

Deși specifică textelor bisericești, „traducerea” tropilor de substituție prin folosirea lui *adecă* apare uneori și în cronici:

de s-au vorovitu într-o sară, ca niște lupi gata spre vânat ca să îneace oaia cea nezlobivă, adecâ pre Ștefan vodă Ur. Let., p. 102, r. 8–10 de jos.

În diverse tipuri de texte se observă cum *adecă* introduce traduceri propriu-zise de cuvinte sau sintagme străine în românește:

Nekazanje sylnym, adecâ certarea celor puternici. Dumnezeu cel dreptu, cela ce ceartă nedireptatea și înalță dreptatea, cu câtă certare pedepsește pre ceia ce calcă jurământul. Ur. Let., p. 58, r. 1–5;

Nekazanje, adecâ învățătură și certare celor mari și putearnici. Ur. Let.;

Țara Leșască, sau cumu-i zicu pre limba lor Polșca Zemlea, adecâ țara câmpului îi zicu, pentru loc tinsu i-au pus nume așa Ur. Let. p. 65, p. 1–3;

Numile acesta ce zicem noi turcu, să înjeleage om ce iaste cu viață sălbatică, iară jidovii ei îi chiamă togarma, iară ei își zicu busurmani, adecâ tăiați împrejur sau buni

credincioși, că turci să-i cheme nu sufere, că-i de ocară la dâșii acesta nume, că pre limba jidovască să înțeleage nemernicu (neamearnicu sau prădătoriu). Ur. Let., p. 70, r. 7–12 de jos;

*acestora le zic agemoglani (sau iamoglani), **adecă** nevinovați, coconi. Ur. Let., p. 74, r. 24–25.*

În penultimul exemplu din Gr. Ureche se observă coocurența lui *adecă* cu unul dintre elementele explicative care au precedat alunecarea lui de la valoarea primară „iată” la valoarea cu care avea să se fixeze în română (și care au și supraviețuit o vreme, alături de el, în seria cuvintelor și structurilor apozitive), și anume structura reflexivă *se înțelege* „înseamnă”.

În unele cazuri, *adecă* explicitează un pronume demonstrativ sau nehotărât:

*† vream **acea**, **adecă** † vream deaca svârși Hristos †vățătura Sa Caz. I, f. 231^r, r. 12;*

*toate aceastea cneazii, daca le-au supus craii leșești suptu ascultarea sa, **adecă** Mazoviia, Rusia, Prusiia, Litva, au făcut tot un trup, din mădulări multe, tot o țară și o judecată au Ur. Let., p. 65, r. 15–18;*

*Unul dintr-înșii iaste mai mare, pre carile stă toată credința împăratului, **adecă** veziriul, iară lui de i se va tâmpla a mearge la oaste, [...], el pune în locul său namestnic Ur. Let., p. 75, r 8 de jos.*

Acest tip de folosire (intrapropozițional) este foarte frecvent în cronici, ca urmare a necesității de a explica diverse realități istorice; în anumite cazuri, echivalența referențială nu corespunde în mod obligatoriu unei echivalențe sintactice (cum se întâmplă în principiu în cazul unui cuvânt apozitiv), în sensul că termenii relaționați prin *adecă* pot să aparțină unor clase de distribuție diferite:

*Acolo i-au dus de le-au împărțit hotară și ocine și locuri de sate și târguri și i-au nemișit pre toți, **adecă** slugi crăești, unde și până astăzi trăiescu la Maramoroș. Ur. Let., p. 12, r. 1–3*

(unde este explicat verbul *a nemiși* „a face nemeș” prin sintagma *slugi crăești*, care însă corespunde formal obiectului verbului, nu verbului însuși).

*Clucer mare, ispravnic pre beciurile domnești, pre unt și pre miere și pre colacii, **adecă** pocloane, ce vin de la orașă la Născutul lui Hristos Ur. Let.;*

*atâta s-au fostu supăratu ai lor noștri, până s-au rugatu cu toții lui Ștefan vodă, de au ieșitu de la Pocutiia, însă mai mult de boală ce au avutu, **adecă** podagrie, Ur. Let., p. 63, r. 6–9 de jos;*

*Acestu fealiu de oameni ce le zicem noi turci, carii întâi din tâlhari și din oameni pușini atâta s-au lățitu și s-au înmulțitu, că doao părți de pământ coprindu, **adecă** Asiia și Africa Ur. Let., p. 70, r. 20–23.*

2.2.2. Adecă explicativ interpropozițional ($p \equiv q$). Pe de altă parte, *adecă* relaționează două structuri prepoziționale, „traducând”-o pe una prin cealaltă

Îară ȁtrarea ȁ cetate ȁste numai pre trei porȁi, ce sȁm' ȁ aceale trei porȁi di ȁtr-un ȁ
[scris cu ȁȁȁ în loc de ȁȁȁ] mȁrgȁritariu, **adecȁ** cine va create ȁ Tatȁl ȁ și ȁ Fiȁul ȁ și ȁ
duhul' svȁn' t', acela va ȁtra ȁtr-acea ȁ cetate Caz. I, f. 233^r, r. 2;

de spune cȁ-i buecirȁ și țarinele, **adecȁ** i sȁ ȁmulȁi avuȁi ȁ și agonisita Caz. I, f. 275^r,
r. 18;

Dzise Domnul ȁ Domnului mȁeu, **adecȁ** Dumnedzȁu Pȁrintele Fiȁului Sȁu Caz. I,
f. 294^r, r. 3.

Cȁ acmu ȁgȁduȁște și rabdȁ rȁutȁȁile noastre, **adecȁ** ȁștaptȁ ȁtoarcere și pocȁinȁ
Caz. I, f. 299^r, r. 10.

2.2.3. Extinderea pe care a cunoscut-o sensul explicativ al lui *adecȁ* în cursul secolului al XVII-lea se reflectȁ în recurenȁa pe care o are acest cuvȁnt în TC. Teodor Corbea ȁl folosește pentru a traduce cuvinte cu valoare explicativ-apozitivȁ, conclusivȁ sau de ȁntȁrire:

vero, adv. *așa, deci, adecȁ* TC

videlicet, adv. *adevȁrat, la aiave; item: adecȁ*

utpote, adv. *așa ca, adecȁ*

utputa, adv. *adecȁ*

scilicet, adv. *adecȁ, adevȁrat.*

Pe lȁngȁ folosirea ca heteronim, *adecȁ* explicativ-apozitiv este extrem de frecvent în TC în interiorul definiȁiilor pentru alte cuvinte, ca procedeu regulat de clarificare a glosȁrii sau de traducere a unui cuvȁnt folosit în definiȁie:

ȁquidies *cȁnd noaptea și zȁoa sȁnt ȁtocma, adecȁ tot ȁtr-o potrivȁ*

ȁrumentum, g.n. *un lucru de aramȁ, adecȁ sculȁ*

ȁreolum, g.n. *a șasea parte a obulusului, adecȁ a fȁrtariului de ban, șase sfȁrȁmi-
tureale, știuculeȁte*

ȁsopus, g.m. *o vorbȁ izvoditori Phryx philosophus au fost, adecȁ frighienești
multe basne scornitori, cu spatele ghibos și cu capul strȁmb ȁnȁlept*

ȁstimabilis, -e *biciuluiitori, -re, adecȁ vreadnic spre biciuire*

alcaicus, -a-um *ȁlȁnean, -cȁ, adecȁ care vine de la acel poetic, Alȁeus*

altero, -as *schimbu, altescu, adecȁ altu-l facu*

analytica, g.n.pl. *darea argumenturilor, adecȁ a ȁntȁriciunilor*

asarotum, g.n. *ȁnrȁmșețat padiment (adecȁ boltiturȁ pȁ jos)*

auguraculum, g.n. *loc de prorocire, adecȁ de vrȁjire de lucruri viitoare, de gȁcit
loc.*

O folosire destul de neobișnuitȁ apare în TC în cazuri ca:

expugnatus, -a-um *luat, -ȁ, adecȁ cu rȁzboiul*

expugno, -as *iau, batu, (adecȁ cu rȁzboiul)*

tendo, -is, tetendi *ȁntinzu; iarȁș: mȁ silescu, mȁ sfȁrȁmu spre ceva, tragu în sus,
ȁntinzu, adecȁ, arcu și șatra, cortul.*

ȁn astfel de situaȁii, *adecȁ* este un explicativ nonapozitiv, în sensul cȁ nu relaȁioneazȁ elemente echivalente, ci introduce o precizare prin completare.

În mod izolat, Teodor Corbea îl folosește pe *adecă* într-un pasaj în care valoarea lui pare a se găsi la limita dintre explicativ și tipul autoindicativ recurent în documente (vezi 2.1.2.1.1.):

Argentina, g.f. et Argentoratum *tare oraș al Țărei Nemțești lângă apa Rhenus, în ținutul Alsației. Acolo ca acela înalt turn iaste și bisearecă înfrâmșețată, cât în Europa altă bisearică sau turn aseamine acestora nu iaste. Iaste iarăș acolo o academie vestită, în care de demult mulți înțelepți oameni s-au învățat, unde și eu, care această carte am scris (adecă Albertus Molnaru) trei ani și jumătate am lăcuît în vremea copilăriei.*

Recursul la *adecă* în orice text care introduce termeni sau noțiuni fără tradiție în limba și în scrisul vechi românesc începe să fie din ce în ce mai intens pe măsură ce înaintăm în timp, *adecă* părănd să aibă, încă din prima parte a secolului al XVIII-lea, tendința de a câștiga locul dintâi în seria cuvintelor cu această valoare. Sunt definitorii pentru folosirea lui *adecă* în explicarea neologismelor textele lui Dimitrie Cantemir:

Astronomii, adecă a stealelor cunoscători – prealuminate, cinstite, iubitul meu frate – întru toate câte întru a ceriului trup steale să poartă, doă numai neclătitoare și nemutătoare a fi arată CD, f. II^f;

Eni prăveaște toate țincumstanțiile, adecă împregiurstările meale: târgurile ceale norodoasă, cetățile ceale vârtoasă, [...] CD, f. 17^v.

Cantemir recurge la *adecă* și pentru a traduce cuvinte sau sintagme străine, așa cum procedează și cronicarii:

Dară adevărat că a tot omul a ști și aceasta a cunoaște să cade, căci prieteșugul tău unor tâlhari să asamănă, carii lătinește filetes latrones să chiamă, adecă tâlharii carii în chip de priiatini pre călătorie drumăfului să arată CD, f. 19^f;

Precum un schith, adecă tătar (însă macar că tătar era, dară frumos) au cătră Alexandru Marele grăit CD, f. 70^f.

Cantemir îl folosește totuși pe *adecă* și în alt tip de explicații decât cele terminologice, în contexte care continuă tradiția textelor omiletice din secolul precedent:

Spre a păcatului dezlegare noul Adam, adecă Hristos, a veni au trebuit. Eu dzic că tu Sinta Scriptură n-ai citit. Au nu Evangheliia dzice că: „Dumnădzău părintele atâta au iubit lumea (pre mine adecă), cât și pre fiul său unul născut mi l-au dat“? CD, f. 4^v–5^f;

Pentru căce pre om, partea lui cea mai rea, adecă carnea, cătră ceale pemintesti și cătră păcate îl trage, și războindu-să cu războiul cel dinlontru, adecă cu duhul cel sâmluitoriu, precum și cei suppuși obiciuși sint asupra stăpânilor săi vecleniri și rocoșeniri a face CD, f. 102^v–103^f.

Tot în continuitate cu scrisul bisericesc se situează folosirea lui *adecă* ca relator interprozițional, în procedeul prezentării unor teme creștine prin anumite figuri retorice, pe de o parte, și în explicarea unor precepte, pe de altă parte:

Așeadară, între doi frați dragostea, ca între doă steale chentrul, nemutată, prea întemeiată să mijlociadză; adecă, între doă inimi a doi frați, nesmintită și nebetejită să

așază; și așa, din doă inimi o adevărată dragoste izvoreaște, carea ca al triilea frate a fi să socoteaște CD, f. III^f;

A păcatului grozăvie sau stricăciune la alții iaste de căutat, **adică** dela alții pildă să iai CD 112^v;

Însă iarăși tu, pre alții vădzind, **adecă** precum sint împărații, domnii și alalți, carii cu bogăția și cu a lumii slavă, multe și ce li-i voia fac, de aceasta nu te mâhni, nici te întrista, precum Prorocul te învață CD, f. 46^v.

Adecă are o frecvență extrem de ridicată la Miron Costin, atât în *Letopiseț*, cât și în *De neamul moldovenilor*, fiind fără nici o excepție explicativ pentru termeni specifici de civilizație (realități din împărăția otomană sau din țările apusene), sintagme străine, citate în limbi străine, nume geografice sau etnice etc. Îl întâlnim ca explicativ al neologismelor de origine latină și greacă:

Istoricii, adecă scriitorii de cursul anilor acestor părți, carii pomenesc de descălecatul cel dentăi a țării noastre și Țării Muntenestei Cost. Let., p. 41, r. 8 [f. 157^v];

au stătut între hanul și între Zamoyschii tractate, adecă legături de pace, dând și hanul zălog la leși și leșii la hanul Cost. Let., p. 45, r. 17–19, [f. 161^f];

Și au orânduit cu oștile pre un ghegeneral al său, adecă hatman, anume Baște Giurgi Cost. Let., p. 49, r. 2–3 [f. 164^f–164^v];

au trimis împăratul nemăsc daruri lui Mihai vodă și l-au făcut prințipe, adecă din domnii împărăției unul Cost. Let. p. 49, r. 2 de jos –p. 50, r. 1 [f. 165^f];

Avându aceala crai Vladislav și praxis, adecă știință, ce sântu turcii, cu războiul de la Hotin cu sultan Osmanu Cost. Let., p. 125, r. 9–10 de jos [f. 241^v].

– al slavonismelor/pentru slavonismele cu veche tradiție în română:

Predoslovie, adecă cuvântare dintăi de descălecatul țării cel dintăi și a neamului moldovenesc. Către cititoriū Cost. NM, p. 241, r. 1–4 [f. 3^f];

s-au strâns toți boierii Ardealului și au ales să le hie cneadz, adecă domn, pre Andreieș Bator Cost. Let., p. 48, r. 6–8 de jos [f. 164^f].

– al turcismelor

după răzsipa de la Ojogeni oștilor lui Vasilie vodă, face Matei vodă ardzehal, adecă răvaș de jalobă, la singur împăratul Cost. Let., p. 118, r. 8–10 [f. 233^v].

Unele echivalări prin *adecă* sunt ceea ce s-ar putea numi false etimologii, cum este cazul etnonimului *cozac* (= *cazac*):

fiind oameni sprinteni și sălbateci, li-au dzis cozac, adecă capră sălbatecă, sau că îmblând ei la câmpi după capre sălbatece și în luncile Niprului, le-au venit acest nume de atuncea, de le-au dzis cozac, adecă căpraș Cost. Let., p. 124, r. 12–15 [f. 240^f].

Mai puțin specifică pentru textele cu caracter științific este folosirea lui *adecă* în precizări sau (la fel ca în TC, vezi mai sus) completări în afara relației de echivalență:

iară cele ce să lucrează în casa altuia de-amănuntul, adecă lucruri de casă, n-au scris Cost. Let.;

Iară Zamoyshii singur cu pedestrima și cu armata, *adecă* cu pușcile, au ținut mijlocul și drept împotriva pedestrimii lui Mihai vodă au stătut cu oastea Cost. Let., p. 53, r. 8–10 [f. 168^r].

Miron Costin introduce uneori prin *adecă* traducerea unor pasaje în alte limbi:

Precum dzice Svinta Scriptura: Н ѣ ест ни єдина власт тѣкмо ут Бога, adecă „Nu-i nice o puteare, fără dela Dumnedzău dată” Cost. Let., p. 72, r. 16–17 [f. 186^v].

Și la stolnicul Cantacuzino *adecă* este extrem de frecvent și exclusiv cu sens explicativ (sensul primar nu este atestat niciodată):

Căc [ч ss.] *cu ȃstenealele loŕ au* [ŝ ss.] *folosit*’ *viața de ȃbște* [в ss.] (*adecă* *traiu* *tuturȃ*) Cant. Ist., f. 2^r, r. 6–7 de jos;

basne de ceale ce făcea și scoînă poetică eșnici, ȃ vreama Elinilȃ, *pentru ȃbu* *norod* [А ss.] (*adecă* *idolȃ*) Cant. Ist., f. 5^v, r. 3 de jos – f. 6^r, r. 1.

Forma predominantă în Cant. Ist. este însă cea cu amplificare expresivă, *adecăte* (vezi mai jos).

După cum se poate vedea din situațiile descrise până acum, folosirea lui *adecă* în toate tipurile de contexte care cer explicații, precizări, traduceri sau reformulări este, în ciuda apariției lui mai târziu în seria mijloacelor lingvistice de acest tip, foarte bine încheșată; *adecă* se arată a fi câștigat destul de rapid poziția sintagmei gramaticalizate *ce se zice*, cu care este perfect echivalent ca grad de frecvență în texte și grad de difuziune geografică. Folosirea lui nu se mai modifică pe măsura trecerii timpului, între sursele care atestă începuturile intrării lui în seria explicativ-apozitivă și sursele mai târziu neexistând nici o deosebire. Principalele relații pe care le marchează – sinonimie, echivalență între sintagme, traducere și explicare a unui demonstrativ – se văd și în *Condica* lui Gheorgachi din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:

dându Domnul cu mâna lui semnu să poarte topuz, adecă *buzdugan* *Cond. Gh.*; „*Logofătul de taină*”, (*adecă*) *cămărașul de izvoade, carele în vechile vremi au avutu și odae osăbită în curte, de să numiia cămară de taină* *Cond. Gh.*;

sculându-se Domnul din scaon cu toată parataxis, (adecă) orânduiala boerimii sale, cei ce au semnile lor, carii să chiamă și zapcii, merge la bisearică [...] *Cond. Gh.* (exemplu care ilustrează coocurența lui *adecă* cu elementele mai vechi ale seriei explicativ-apozitive, în cazul de față *să chiamă*);

și până acum, cu cuviință am găsit a scrie și acestu lucru, care n-au fostu obișnuitu, nici s-au întâmplat la vreo domnie a vremilor trecute adecă un părinte Domnu să așaze pe un fiu al său în scaonul părintescu a domnii.

3. Relația dintre *adecă* și elementele primare cu valoare explicativ-apozitivă în textele vechi românești

După cum am spus deja, apariția lui *adecă* în seria cuvintelor explicativ-apozitive și extinderea spectaculoasă a folosirii sale cu această nouă valoare a coincis

cu păstrarea sintagmelor explicativ-apozitive primare (singurul *cuvânt* explicativ-apozitiv anterior lui *adecă* este *săva*, relativ izolat însă încă din secolul al XVI-lea și care nu mai apare cu această valoare după 1600), practic pe toată durata dacoromânei vechi. Raportul de frecvență dintre *adecă* și sintagmele de tipul *ce se (d)zice* diferă de la un text la altul; cel puțin într-o primă etapă, regresul acestora din urmă în favoarea lui *adecă* nu este foarte linear. De exemplu, în *Letopisețul* lui Grigore Ureche, unde *adecă* este bine atestat (vezi 2.2.1.), *ce se dzice* apozitiv nu se întâlnește niciodată. În schimb, la Miron Costin (deci cu cel puțin o jumătate de secol mai târziu, judecând cel puțin după decalajul dintre copii) *ce se dzice* are o viabilitate remarcabilă și poate fi considerat într-un raport echilibrat cu *adecă*:

Ave un Țigan calo⁵, ce să dzice pierdzătorii de oameni, țigan gros și mare de trup Cost. Let., p. 61, r. 8–9 [f. 175^v];

Spre deosebire de *adecă*, sintagma apozitivă curentă încă din secolul al XVI-lea are o structură confundabilă cu (și de multe ori analizabilă ca) o relativă atributivă (vezi și Zamfir 2014, p. 56); statutul de sintagmă gramaticalizată (echivalentă ca sens și funcție cu *adecă* apozitiv) al lui *ce să dzice* este însă de cele mai multe ori verificabil grație unor particularități de distribuție. De exemplu, chiar și atunci când este separat printr-o intercalare de numele pe care îl explică, funcția lui de locuțiune apozitivă reiese din faptul că inserția respectivă ar fi inadmisibilă într-o succesiune normală nume + relativă atributivă:

Și au fărșitū mănăstirea mare în dricul orașului Ieșilor întâi, ce să dzice Sfânta Mariia și apoi mănăstirea anume Hangul, în munți, den pajiște și Dragomirna au fărșit iară el Cost. Let., p. 94, r. 19–21 [f. 209^r];

Mănăstirea în oraș aicea, ce să dzice Svinta Mariia și Hangul la munte și Dragomirna lângă Suceavă au fărșit și au urdzit și Bârnova pre numele său Cost. Let., p. 103, r. 10–12 de jos [f. 217^v].

O altă probă a gramaticalizării lui *ce să dzice* este corelarea lui cu un nume față de care nu satisface condițiile de acord în subordonata relativă, în sensul că verbul din secvența explicativă *ce să dzice* este invariabil sub raportul tuturor categoriilor morfologice (nu numai de acord – persoană și număr –, ci și de timp și mod):

Și într-acești ani au zidit Vasilie vodă și lăudate mănăstiri și aice în orașul Ieșilor, întâi supt numele a trei sfinți învățatori a besericii, ce să dzice Trieh Svetitelei, mai pe urmă mănăstirea, a doa mănăstire, a Golăi Cost. Let., p. 119, r. 12–15 de jos [f. 235^r].

⁵ Varianta fonetică neadaptată a cuvântului *călău*, a cărei prezență în textul lui Miron Costin este o indicație că termenul era necunoscut la vremea respectivă, cel puțin în Moldova, de unde și necesitatea traducerii lui în contextul în care este folosit. *Ce să dzice* funcționează în acest pasaj în același mod în care funcționează *adecă*, în numeroasele exemple pe care le-am comentat, ca un relator între un cuvânt străin/neobișnuit și traducerea lui.

4. Supraviețuirea sensului primar al lui *adecă* în graiurile dacoromâne actuale

În ciuda reducerii spectaculoase a folosirii lui deictice, într-un ritm care sugerează dispariția destul de timpurie din seria așa-numitelor „prezentative”, *adecă* a supraviețuit totuși, în mod izolat, cu sensul primar „iată”.

Distribuția dialectală actuală a puținelor atestări ale sensului primar al lui *adecă* intră într-o oarecare contradicție cu distribuția dialectală arhaică a „prezentative-lor”, așa cum reiese din absența totală a lui *adecă* din ES și din poziția precară pe care o are în NTB, în raport cu cvasigeneralul *îaca* (vezi mai sus, 2.1.2.2.).

În secolul al XIX-lea, *adecă* „iată” este atestat numai în Transilvania:

Băiatul ascultă, sămână oasele [...] și porni. Adecă din oase se făcură tot oi Reteganul Pov. ard. (apud Marin 2013).

Iar în secolul XX, *adecă* „iată” este atestat numai în Năsăud și în graiurile de tip crișean din Ungaria:

*Mă-sa s-o pus în fereastă [...] și l-o pândit. Adecă băietu s-o pus pe prispă (ALRT, p. 101);
amu deșchig televizeul, adecă din Budapesta băsădea sârbește (TDUng.; ambele exemple apud Marin 2013).*

5. Aspectele fonetice ale istoriei lui *adecă* în dialectul dacoromân

5.1. Problema închiderii din silaba medială. Cea mai notabilă trăsătură istorică a lui *adecă* este păstrarea îndelungată a lui *e* medial (aton, în condițiile unei accentuări proparoxitone). Rezistența îndelungată a variantei fără închidere, aparent asociabilă cu alte fenomene similare (cum sunt cele din *tremeate*, *besearecă* și, în general, închiderea foarte fluctuantă din reflexele formelor derivate cu sufixele latine *-icus/-ica* și *-ĕx*, *-ĭcem*: *sălbatec*, *duminecă*, *șoarece*) este o trăsătură care individualizează acest cuvânt. Fluctuațiile (uneori extrem de intense) prezente, în majoritatea textelor, de la cele mai vechi atestări, în toate cazurile de închidere „literară” (tipurile *inemă/inimă*, *besearecă/besearică* etc., *duminecă/duminică*, *purece/purice* ș.a.) nu afectează decât accidental adverbul *adecă*, în care *e* este aproape regulat chiar și în documente, unde abundă două tipuri de fenomene:

- inadvertențe grafice (notări aleatorii ale lui *u* în loc de *e*)
- închideri reale, corespunzătoare închiderilor dialectale de tip *vinit*, *oamini*.

Această stabilitate neobișnuită a fonetismului cu *e*, redat prin grafia **АДЕКА**, concordă cu atestarea lui *e* în silaba medială în sursele dialectale până în secolul XX și chiar mai târziu, cel puțin în arii izolate (cf. Marin–Mărgărit 2005, p. XCIV).

La fel ca celelalte cuvinte în care s-a produs ceea ce am numit „închidere literară”, fluctuațiile între forma primară cu vocală semideschisă și cea care a sfârșit prin a se fixa ca literară sunt prezente în faza dacoromânei vechi; deosebirea dintre *adecă*, pe de o parte, și celelalte cazuri de „închidere literară” constă în faptul că varianta *adică* nu apare în sursele anterioare anului 1600, iar în sursele din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea are în raport cu forma primară o poziție mult mai izolată

decât cea pe care o au variante ca *tremițând/trimețând/trimițând*, *bisearecă/beseareică/biseareică* etc. în raport cu formele etimologice.

Deși destul de des întâlnită în documente, forma *adică* este minoritară în raport cu *adecă* chiar și în acest tip de surse (în textele literare, poziția formei primare este mult mai puternică; la cronicarii moldoveni, de exemplu – vezi pasajele transcrise sub 2.2.3. –, *adică* nu apare niciodată):

Adică eu, Vladul ot Ionești, împreună cu feciorii mei, anume: Neculai, Stanciul i Vișani [...], scriem și mărturisim cu acesta al nostru zăpis DRH B XXXIX/44, p. 45, r. 1–3;

Adică eu, Pricopie, ficiorul lui Vasilie Bantăș, nepotul Vărvarii, scriu și mărturisăscu cu cest zăpis al meu [...] DRH A XXVIII/49, p. 47, r. 1–2 – document cu multe grafii aberante, mai ales ɛ în loc de ɯ (și invers) și ɔ în loc de 8 (și invers);

Adică noi, Costantin Bantăș, și Pănteleiu de Hărlicești și Alexa dea acolo, dăm știre cu ciastă scrisoare a noastră [...] DRH A XXVIII/71, p. 66, r. 1–2.

Forma net predominantă este însă chiar și în Moldova *adecă*; uneori scris chiar cu ɫ în loc de ɛ:

Adeacă eu, popa Grihca, și cu priute(a)sa, Irina Anghelina, cumu s-au sculat de bonăvoia sa ... DRH A XXVIII/67, p. 63, r. 1–2.

În general, formele cu închidere apar în copii (mult) mai târziu decât documentele originale pe care le reproduc:

Adică eu, maica Anghelina, stareța de la Râncăciiov, scris-am zăpisul mieu DRH B XXXIX/49 (copie nedată), p. 49, r. 1;

Adică eu, Lupul Tăutul, și fimeia me, Iliana, fata Udochii Anghiloe, nepoata Mariicăi, scriem și mărturisim cu acest zăpis al nostru DRH A XXVIII/37, p. 30, r. 1–2 (copie din 1830);

Adică eu, Toader, ficiorul lui Vasălie, nepotul Marcii, și cu fămăia mea, Onopiiam [sic; marcat de editori ca greșeală în copie], scriem și mărturisim cu acest zăpis al nostru [...] DRH A XXVIII/61, p. 57, r. 2–3.

Printre remarcabil de numeroasele atestări ale cuvântului de care ne ocupăm în dicționarul lui Teodor Corbea (vezi mai sus, 2.2.3.), am întâlnit o singură formă cu *i* în poziție medială:

Atropos, g.f. *nepurcegătoare, adică una dintru 3 parche, carele fieștecăruia de la Dumnezău svârșită viață croiescu, (jerebiia) tortul îl taie.*

Păstrarea aproape regulată a lui *e* medial la Teodor Corbea este cu atât mai notabilă, cu cât coexistă cu cazuri de închidere dialectală:

bibliotaphi, g.m.pl. *coșcigători de cărți, adecă oamini ca aceiia, carii, când pot căpăta oarecare cărți bune, la nimini nu le părtaşescu, fără numai șie în taină-ș cetesc.*

La fel de izolat este fenomenul închiderii din *adecă* la D. Cantemir (vezi exemplele cu formele primare majoritare sub 2.2.3.):

*A păcatului grozăvie sau stricăciune la alții iaste de căutat, **adică** dela alții pildă să iai* CD, f. 112^v.

5.2. Problema adjoncțiunii secvenței fonetice finale *-te*. Încă de la începutul secolului al XVIII-lea, este atestată în Muntenia, în manuscrisul cronicii stolnicului Constantin Cantacuzino copiat de Costea Dascălul din Șcheii Brașovului, amplificarea expresivă a lui *adecă* prin *-te*, particulă apărută după toate aparențele în evoluția fonetică normală a nehotărâtelor de alegere liberă compuse cu *-și-* urmat de *-ce* (*fieșice* > *fieșce* > *fiește*, cu grupul *șc* > *șt* în virtutea tendinței majoritare⁶ în română, în care se repetă trecerea obligatorie *sce* > *ște* – *pissem* > *peaște*, *pascit* > *paște* – din cuvintele moștenite). Este cel mai rezonabil să se presupună că formele recurente atestate în copia lui Costea Dascălul reprezintă o inovație muntenească apărută în a doua umătate a secolului al XVII-lea:

*pricinile pentru ce sânt [τ ss.] date aceale hrisoave, **adecâte** au [ș ss.] sânt [τ ss.] pentru că au [ș ss.] dăruit [τ ss.] domniū, destoīnicilōf̄ și bunilōf̄ slugi ōcine, sau aī [τ ss.] ceva* Cant. Ist., f. 4^v, r. 5–7 de jos;

*și foaite pe scurt [τ ss.] zic', și fără cap' povestesc', și numai de ūn lucru vorbescu, **adecâte** au de acela cui să dă, au [ș ss.] de ceī ce dă* Cant. Ist., f. 5^t, r. 4–6;

*ūnde [A ss.] să ᵛpreună apa Savei cu Dunărea, **adecâte** de la Beligraduī tuīcesc' și ᵛ suș cevaș'* Cant. Ist., f. 8^v, r. 1 de jos – f. 9^t, r. 2;

*Care și până astăz ᵛtr-acea monetă (**adecâte** ᵛtr-acei bani) să veade, vrând [A ss.] ᵛ tot' chipuī acela să lasă pomenire* Cant. Ist., p. 15^t, r. 5–7 de jos.

Judecând după faptul că formele în *-te* sunt majoritare la stolnicul Constantin Cantacuzino, ele trebuie considerate o puternică trăsătură dialectală a graiurilor muntenești în perioada respectivă; s-ar putea ca absența lor dintr-un text muntenească aproximativ contemporan – în care *adecă* are un grad extrem de ridicat de recurență – cum este TC să indice caracterul expresiv al acestei amplificări fonetice și specializarea variantei amplificate pentru stilul narativ. Pe de altă parte, absența lor din textele datorate celorlalți cronicari munteni pare să fie în legătură cu expansiunea pe care a cunoscut-o în Muntenia celălalt element apozitiv – intrat în seria elementelor de acest tip cam în aceeași vreme cu *adecă* – și anume (*care/ce*) *va să zică* (vezi Zamfir 2014, p. 58–59).

5.3. Problema accentuării. Problema modului în care va fi fost accentuat *adecă* în dacoromâna veche este destul de complicată; fiind vorba de un cuvânt cu inițială *vocalică*, textele chirilice – în măsura în care notează⁷ în mod regulat și (re-

⁶ Grupul *șc* a fost tolerat în româna veche în flexiunea cuvintelor nemoștenite cu *șc* înainte de vocală nepalatală (*mușcă* – *să mușce*, *pușcă* – *pușci*), dar a sfârșit prin a se adapta, în limba literară și în cele mai multe graiuri, la tipurile flexionare moștenite (*mușcă* – *muște*, *cresc* – *crești*).

⁷ De exemplu, PH este un manuscris în care accentul nu este marcat niciodată; *adecă* este scris însă cu slova inițială *a* precedată de un semn ca spiritul lin din greacă: ᵛΑΔΕΚᵛ PH, f. 21^v, r. 11; 32^v,

lativ) riguros accentul – au în această privință ambiguitatea de principiu rezultată din deprinderea de a marca inițialele vocalice printr-un semn compozit, ca un accent precedat de spirit lin (̂). Dincolo de rezultatele (în mare parte contradictorii, ca urmare a variației deprinderilor grafice de la un text la altul) pe care le poate da o analiză grafică detaliată, este totuși rezonabil de presupus că accentul inițial va fi fost pe prima silabă, din două motive:

– cel puțin în sensul lui original, cuvântul *adecă* este indiscutabil accentuat în frază și, în virtutea acestei caracteristici, silaba medială accentuată ar fi trebuit să aibă *ea* (chirilic ѣ), nu *e*, înainte de *ă*;

– închiderea lui *e* medial la *i* se produce în cvasitotalitatea cazurilor în poziție atonă; puținele cazuri de închidere sub accent (cum este *trimis* < *tremes*) sunt probabil rezultatul generalizării vocalismului la care se ajunsese în poziție atonă (*trimitea* < *tremetea* etc.).

Aceste date sugerează că forma inițială *adecă* a fost într-adevăr proparoxitonă, așa cum se consideră în mod obișnuit. O deplasare certă a accentului se va fi produs în formele amplificate cu *-te*. Problema răspândirii și a fixării în normă a variantei paroxitone rămâne de abordat într-o cercetare viitoare.

SURSE. ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

- AC = *Dictionarium Valachico-Latinum (Anonymus Caransebesiensis)*, cca 1650; am folosit fotocoopiile și indicii ediției *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.
- B. Blaj = *Bibliā adecă dumnezeasca scriptură a legii vechi și a ceii noaō [...] acum ѣtăi s-au tȳpărit rōmâneaste [...] ѣ Blaj la Mitropolie Anul de la nașterea lui Hristos 1795*.
- BB = *Bibliā adecă dumnezeiasca scriptură ale cei vechi și ale cei noaō leage [...] Tipăritu-s-au ѣtăiu ѣ scaunul Mitropoliei Bucureștilor [...] la anul de la facerea lumii 7197, iară de la spăseniā lumii 1688 ѣ luna lui noem'vri ѣ 10 zile*.
- C. Ap. = Texte de limbă din secolul XVI reproduse în facsimile îngrijite de I. Bianu, membru al Academiei Române, IV. *Lucrul apostolesc. Apostolul* tipărit de Diaconul Coresi în Brașov la anul 1563, București, Tiparul „Cultura Națională”, 1930.
- Cant. Ist. = Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoriā Ţării Rumânești, ѣtru care să cuprinde numele ei ce Īdintăi și cine au [8 ss.] fost [grupul cr ss.] lăcuitorii ei atunci [...]*, ms. rom. 3443 BAR.
- Caz. I = *Cazania* de la Iași (1643); am folosit ediția Varlaam, *Cazania*, 1643. Ediție J. Byck [București, 1943].

r. 7–8; 45^v, r. 7 etc. – sau, uneori, cu *ă*: ѣДЕКѣ PH, f. 33^r, r. 10; 41^v, r. 9 de jos; 45^r, r. 7 etc. (În scrierea chirilică de mână, se întâmplă ca aceste două diacritice să se confunde uneori.) Există însă cazuri în care aceste diacritice lipsesc, iar *adecă* este scris pur și simplu ѣДЕКѣ PH, p. 40^r, r. 4 de jos. Predominante sunt cazurile în care se folosește spiritul lin; asocierea acestuia cu accentul apare excepțional, atunci când *adecă* este la inițială de enunț, cum se întâmplă în versetul 1 al psalmului CXXXII (unde *ă* inițial este scris cu cerneală roșie): *Adecă acmū ce e binre, sau ce e flumōș, [sic] nūmai se vie ca frați depreună* f. 114^r, r. 7–9 de jos. Același semn compozit, deși mai puțin clar, pare să marcheze inițiala psalmului CXXXIII: *Adecă acmu blagoșdoșți Dōmnu lu toți șerb-i lu Dūmned z* [silaba *Du* adăugată deasupra rândului] f. 114^v, r. 1–2.

- CD = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*. Text stabilit, traducerea versiunii grecești, comentarii și glosar de Virgil Cândea, București, Editura Minerva, 1990.
- CDED = A de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, vol. I. *Éléments latins comparés avec les autres langues romanes*, Francfort A/M–Berlin–Bucarest, Ludolphe St. Goar–A. Asher–Socec, 1870; vol. II. *Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort–Berlin–București, Ludolphe St. Goar–S. Calvary–Sotschek, 1879.
- CDER = Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I. O., 2001.
- Cod. I.* = *Codicele de la Ieud* (cca 1630), ms. 5032 BAR.
- Cond. Gh.* = *Condica lui Gheorgachi (1762)* – text examinat pe baza versiunii electronice aflate în baza de date a Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti” din București.
- Cost. Let.* = Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace*, în Costin 1958.
- Cost. NM* = Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în Costin 1958.
- Costin 1958* = Miron Costin, *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- CP = Diaconul Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577)*; am folosit fotocopia din ediția Diaconul Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589*. Text stabilit, introducerea și indice de Stela Toma, București, Editura Academiei R.S.R., 1976.
- CT = Diaconul Coresi, *Tetraevanghelul*, Brașov 1560–1561; am utilizat fotocopiile din ediția Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei R.P.R., 1963.
- CV = *Codicele Voronețean*; am folosit fotocopia din ediția *Codicele Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, Editura Minerva, 1981.
- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, București, Editura Academiei Române, 2011.
- DRH A XX = *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XX (1629–1631), București, Editura Academiei Române, 2011.
- DRH A XXVII = *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XXVII (1643–1644), București, Editura Academiei Române, 2005.
- DRH A XXVIII = *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XXVII (1645–1646), București, Editura Academiei Române, 2006.
- DRH B XXXIX = *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. XXIX (1654), București, Editura Academiei Române, 2010.
- ES = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551–1553)*; fotocopie precedată de Studiu introductiv filologic de acad. E. Petrovici. Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, Editura Academiei R.S.R., 1971.
- HEM = B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, I. București, Editura Minerva, 1972.
- Marin 2013 = Maria Marin, *Morfosintaxa graiurilor dacoromâne în secolele XIX–XX*, în *Tratat de istoria limbii române*, vol. III (sub tipar).
- Marin–Mărgărit 2005 = Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Graiuri românești din Ungaria. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Miklosich = Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Viena, Wilhelm Braumüller, 1862–1865.
- NTB = *Noul Testament sau Țăcarea, au legea noă a lui I(su)s H(risto)s domnului nostru*. [...] *Трпăриту-с-ау... Ț Ardeal Ț cetatea Belgradului*, 1648.
- PEW = Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache, I. Lateinischen Element mit Berücksichtigung aller romaniscghen Sprachen*, Heidelberg, K. Winter, 1905.

- PH = *Psaltirea Hurmuzachi*; am folosit fotocopia din ediția *Psaltirea Hurmuzachi*, I. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 2005.
- PO = *Palia* de la Orăștie (1581–1582); am folosit fotocopia din ediția *Palia de la Orăștie. 1581–1582*. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, Editura Academiei R.S.R., 1968.
- PS = *Psaltirea Scheiană (1482)*. Mss. 449 BAR. Publicată de Prof. I. Bianu, bibliotecarul Academiei Române, tomul I. *Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577)*. Edițiunea Academiei Române, București, 1889.
- RRL = „Revue roumaine de linguistique”, București, I, 1956 și urm.
- SDLR = Augustin Scriban, *Dicționarul limbii românești. Etimologii, înțelesuri, exemple, citații, arhaisme, neologisme, provincialisme*. Ediție anastatică îngrijită și prefațată de I. Oprișan, București, Editura Saeculum I. O., 2013.
- TC = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Ediție de Alin-Mihai Gherman, vol. I. *Studiu introductiv, note și text*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.
- TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, vol. I–III, București, 1903–1925; 3., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, vol. I–III, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000, 2003, 2005.
- Ur. *Let.* = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, București, Editura Minerva, 1987.
- Zafiu 2014 = Rodica Zafiu, *Presentative Markers in Old Romanian: Divergent Changes in the Syntactic and Pragmatic uses of adică and iată*, în *Diachronic Variation in Romanian*. Edited by Gabriela Pană-Dindelegan, Rodica Zafiu, Adina Dragomirescu, Irina Nicula, Alexandru Nicolae and Louise Esher, Cambridge Scholar Publishing (sub tipar), p. 425–453.
- Zamfir 2014 = Dana-Mihaela Zamfir, *Locul sintagmelor explicative va să zică/do me thënë în seria concordanțelor româno-albaneze în gramaticalizarea verbului „a vrea”, în Identitate, cultură și politică în sud-estul Europei. Două colocvii româno-bulgare*, Brăila, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2014, p. 49–69.
- Zamfir–Dinică 2008 = Dana-Mihaela Zamfir, Andreea Dinică, *Quelques cas de grammaticalisation des formes flexionnelles du verbe «vouloir» en vieux daco-roumain : les conjonctions et locutions conjonctionnelles disjonctives et concessives (să) veri (că) «ou; soit; soit même; bien que», săva(i) (că) «idem»*. Comunicare la Colocviul Internațional *Grammaticalization and Pragmaticalization in Romanian*, organizat de Facultatea de Litere și Centrul de Lingvistică Teoretică și Aplicată din Universitatea din București, București, 3–4 octombrie 2008; sub tipar în RRL, LX, 2015, nr. 1.

THE ADVERB *ADICĂ* DURING THE HISTORY OF ROMANIAN.
SEMANTIC CHANGES AND SYNONYMIC RELATIONS.
PHONETIC ALTERATIONS AND EXPRESSIVE EXTENSIONS
(Abstract)

The purport of our research has been a double one: to establish the passage from the original meaning of *adică* (today an exclusively appositive word, „that is”) – such as it may be most surely established by the evidence of the most ancient texts, in which *adecă* invariably means „behold” – to its later meaning, whose spectacular expansion has led not only to the gradual deletion of the former sense of this word, but also to the prominent position it has soon enough won among other appositive words and expressions. On the other hand, we have endeavoured to follow the traces of its phonetic alteration (consisting in the passage from *e* to *i* in the second syllable, similar with that produced in other words only by its result, but not by its rhythm of expansion in old Daco-Romanian), which has been notably slower than the semantic one. Finally, we have identified the beginning of the

lengthened variants in *-te*, an innovation never extended – notwithstanding its proliferation in some literary Walachian texts, during the 18th century – to the status of standard reached by the other two.

Cuvinte-cheie: *adică* ‘iată’ și ‘id est, vasăzică’, istoria limbii române, schimbări semantice, relații sinonimice, modificări fonetice, amplificări expresive, dacoromâna veche.

Keywords: *adică* ‘that is’ and ‘behold’, history of romanian, semantic changes, synonymic relations, phonetic alterations, expressive extensions, old Daco-Romanian.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie, 13
danamihaela.zamfirv@gmail.com*